R E C E N Z J E

ROCZNIKI TEOLOGICZNE
Tom LIV, zeszyt 1 – 2007

James C. V a n d e r K a m, *From Joshua to Caiaphas: High Priests after the Exile*. Minneapolis–Assen, the Netherlands: Fortress Press/Van Gorcum 2004, ss. XIX + 548.

The book under review is a fruit of many years of studies and interest of V. in the Second Temple priesthood, while the idea to write a monograph concentrated on the high priests began to take shape already in the 1980s (p. VII). The author confesses that during his research he found out that although individual high priests have been subject to a thorough scientific treatment, a comprehensive history of all of them has yet to be written. As the high priests played an important role in the Second Temple period, the subject evidently appears to be of great importance for the proper understanding of political and religious life in Israel. Although „the complexities of the sources would require at least a book of its own", and „often [...] we lack an adequate basis for determining the historical reliability of what we are told" (p. IX), V. undertakes the uneasy task „to gather and assess all of the available information about each one of them, from Joshua in the late sixth century BCE to Phannias during the Jewish revolt against Rome (66–70)" (p. IX). He bases his research on the biblical sources (especially Haggai, Zechariah, Ezra-Nehemiah, 1 and 2 Chronicles, Sirach, 1 and 2 Maccabees) as well as on the account of Josephus in *Antiquities* and *Jewish War*. The biblical evidence adduced by V. serves to depict in broad strokes of the pen the historical realities of successive periods, while a more detailed analysis of single accounts or terms concerning the high priests attempts to retrieve information about the role and status of this priestly office in the post-exilic Israel. The works of Josephus, not free of historical inaccuracies and doubtful accounts, are the only extensive source for the post-exilic period, and much space in V.'s analysis is based on the information retrieved from Josephus, always with a critical assessment of the reported story. Not infrequently, the inscriptions on the coins or bullae concerning the office of governors and high priests are drawn into discussion with a judicious assessment of the historical value of this kind of information.

The structure of the monograph is set up according to the historical eras into which the Second Temple period is usually divided. V. begins with analyzing the figure of the high priest Joshua and his eminent position at the side of Zerubbabel, Judah's governor and Davidic heir (Chapter I: Beginnings, pp. 1-42). The first post-exilic high priest Joshua exercised his office during the time of Cyrus (538-530

B.C.) and during the reign of Darius (522-486 B.C.). During the Persian period (Chapter II: The High Priests of the Persian Period, pp. 43-111) the province of Yehud appears to be an independent political unit administered by a governor, at the side of whom the high priest held an important position of authority. The available evidence does not indicate that the high priest was subordinated to the authority of the governor. The lion's share in V.'s assessment of the period (pp. 63-85) is taken by Jaddua, the last high priest of the Persian period and father of Onias I, the first high priest of the early Hellenistic times. V. rejects F. M. Cross' theory, according to which the biblical list of six successive high priests during the Persian period is not exhaustive, due to the haplography of the last two names. The original list would have the following sequence at its end: Johanan-Jaddua-Johanan-Jaddua; Cross also posits existence of other two high priests, Elyashib and Yohanan, unattested in biblical sources. V. opposes this proposal for lack of compelling evidence; although omissions by homoioracton are not to be excluded, „there is no evidence that they occurred and no convincing reasons to posit them" (p. 99).

Chapter III of the monograph (pp. 112-239) adduces all available, however meager, evidence about the office of the high priest during the early Hellenistic period (330-152 B.C.). From Jaddua's successor, Onias I (contemporary to Areus I, king of Sparta, [309–265 B.C.]?) to the rule of Onias III (before 175 B.C.) the genealogical line of the high priests exercised priestly and political dominion in Judea within the realm of autonomy from the Ptolemaic or Seleucid overlords. The sources do not mention any foreign or Jewish governor alongside the high priest. Beginning in 175 B.C. the royal Seleucid administration directly interfered in the high-priestly succession with the election of Jason, Menelaus and Alcimus (175-159). Josephus is again the main historical source for the period, together with the evidence from Hecateus of Abdera, and First and Second Maccabbes for the second part of the period. The Talmudic evidence is also brought into discussion. V. dedicates a lot of attention to Simon I whom he convincingly identifies with Simon the Just (Josephus, *Ant.* 12. 4, 1 § 157-58).

The period of the Hasmonean civil and priestly rule (152–37 B.C.) is extensively treated by V. (Chapter IV, pp. 240-393). The sources mostly remain the same, that is Josephus, 1 and 2 Maccabees, coins, with a notable addition of some Qumran texts, with their often equivocal evidence concerning the identity of the Teacher of Righteousness, some Hasmonean rulers and political and religious situation in that period; late Mishnaic and Talmudic evidence is sometimes adduced. V. suggests that before Jonathan unified in one person the office of the head of state and high priest, Judah Maccabeus exercised this function bestowed upon him by his army, in accordance with the testimony of Josephus. The period of *intersacerdotium* (159-152 B.C.) is poorly attested in the sources, and the hypothesis that the Teacher of Righteousness held the office during this period (H. Stegemann) cannot be unequivocally substantiated. The royal and priestly offices were separated during the reign of Salome Alexandra (76-67 B.C.); while she exercised the royal prerogatives of power, her son Hyrcanus II served as high priest. When Hyrcanus became king the two offices were again reunited and the situation continued during the reign of Hyrcanus' brother Aristobulus II, who lost his high-priestly office in 63 B.C., when Pompey conquered

Jerusalem and reinstalled Hyrcanus in the high priesthood. The latter exercised civil rule in Roman Judea, and was deposed and mutilated during the Parthian invasion by the last Hasmonean priest and ruler, Antigonus (40-37 B.C.), son of Aristobulus II, who eventually was executed by the Romans and the civil rule definitely handed over to Herod, son of Antipater.

The last chapter of the monograph (pp. 394-490) treats the final period in the history of the office of the high priest in the Second Temple period. The high priests in the Herodian age (37 B.C.-70 A.D.), by Herod's decision, loose their connection to the Hasmonean family and do not exercise any political power, although their influence in political affairs is at times noticeable. The reliance on the Josephus's work is felt throughout the chapter, with occasional reference to the New Testament, especially Passion narratives in the Gospels and the account of early years of the Church in the Acts of the Apostles.

The very concise and precise way of stating the problems and looking for plausible solutions makes this monograph an invaluable introductory text for those who approach the thorny issues of the history of the high priesthood in the Second Temple period. As V. himself confesses, this history is mostly dependent on Josephus Flavius's work (p. IX) and runs the peril of being considered a learned commentary to Josephus's presentation of the matter. V., however, manages splendidly to sort out the evidence and critically assess the fact. His ability in presenting the sources in a clear manner bound to his orderly presentation of the sometimes hypothetical succession of facts or events creates a work that has not only historical, but also literary value on its own. He convincingly proves, what some have repeatedly questioned, that the high priestly office was in some periods in the history of the post-exilic Israel connected with the exercise of the civic authority. To the long list of texts cited to prove this assumption one should perhaps add another composition, not explored in the monograph. The Aramaic *Visions of Levi* (also called *Aramaic Levi Document*) is a didactic composition from the early third century B.C. with clear references and allusions to the royal power of the high priest and the priestly class in general. This literary work should also be considered an unquestionable historical source, stemming from the priestly circles which wrote a story not only about Levi, the patriarch of the priestly tribe, but a story about what they considered the high priestly office should consist in. Although the *Visions of Levi* does not mention any 3rd century B. C. high priest by name, it transmits to priestly apprentices the image of the priestly class that occupies the ruling position in the society due to God's election and professional education. It therefore constitutes an excellent literary background for the position of the high priest and priestly class in general in 3rd century Judea.

Henryk Drawnel SDB
Instytut Nauk Biblijnych KUL

Aldo M a r t i n, *La tipologia adamica nella lettera agli Efesini*, AnBib 159, Roma: Editrice PIB 2005, ss. 408 (z indeksami).

Studium jest nieznacznie przepracowaną wersją rozprawy doktorskiej obronionej 26 października 2004 roku w Papieskim Instytucie Biblijnym w Rzymie. Jej promotorem był profesor tegoż Instytutu J.-N. Aletti SJ. Przedmiot badań stanowi pięć tekstów z Ef, tj. 1, 20-23; 2, 15; 4, 7-16. 22-24; 5, 21-33, które – zdaniem Autora – zawierają odniesienia do biblijnego praojca ludzkości, Adama. W ramach wskazanych tekstów Martin omawia zatem takie odniesienia, studiuje ich naturę (typologia?), by ukazać zawarte w nich przesłanie teologiczne.

Rozprawa składa się ze wstępu, siedmiu rozdziałów, zakończenia, wykazu skrótów, bibliografii, indeksów (autorów i cytatów) oraz ze spisu treści. Główny trzon pracy stanowią rozdziały od II do VI, odpowiadające wymienionym wcześniej tekstom. W rozdziale pierwszym Martin zajmuje się dyskutowaną od dawna kwestią typologii biblijnej, następnie odwołuje się do autentycznych listów Pawła, tj. do typologii adamowej, co prowadzi go do ustalenia kryteriów niezbędnych w prowadzonym studium. Ostatni rozdział jest z kolei próbą podsumowania całości: Autor streszcza wyniki badań w kolejności odpowiadającej układowi pracy.

Ocena monografii Martina skupi się siłą rzeczy na rozdziałach od II do VI, ponieważ to one dają odpowiedź na problem postawiony w tytule rozprawy. Mimo że postać Adama nie pojawia się w żadnym z tekstów Ef, a tylko w jednym z nich nawiązuje się do niego pośrednio (5, 31), Autor poddaje powyższe teksty niezwykle żmudnemu i precyzyjnemu procesowi analiz, w wyniku czego dochodzi do wniosku, że autor Ef odnosi się do postaci biblijnego Adama w czterech studiowanych tekstach; nie można tego jedynie stwierdzić w przypadku Ef 1, 20-23. Każdy z rozdziałów trzonu pracy zajmuje się w pierwszej kolejności tym zagadnieniem jako podstawą dalszych badań.

Pomimo braku pewności co do zamierzonej typologii adamowej w Ef 1, 20-23 Martin postrzega dominującą pozycję zmartwychwstałego Pana, panującego nad całym wszechświatem jako antytyp biblijnego Adama, który panował nad wszelkim stworzeniem. Adam jawi się jako pan świata u jego początków, co znajduje wypełnienie u końca czasów (eschaton) w Osobie Chrystusa, Pana wszechświata. W drugim ze studiowanych tekstów, 2, 15, Autor rozprawy wykazuje już przekonująco, że „nowy człowiek" nie utożsamia się z Chrystusem, lecz z Kościołem. Należy uznać za cenny wkład wykazanie, że w Ef Chrystus, jako stwórca nowego człowieka (Kościoła), jest antytypem Boga stwórcy Adama (pierwszego człowieka). Wprowadzone przez Autora uściślenie myśli przekłada się na pogłębienie przesłania teologicznego Listu.

W rozdziale IV Martin zajmuje się wyrażeniem „człowiek dojrzały" (Ef 4, 7-16). Występuje tu analogia i ciągłość obrazu z „człowiekiem nowym" (2, 15). Człowiek dojrzały – to Kościół, który staje się takim dzięki odkupieńczej śmierci Chrystusa. W obu obrazach, człowieka nowego i dojrzałego, antytypem jest Kościół, typem Adam. Działanie Chrystusa w nowym/dojrzałym człowieku (Kościół) stanowi ciągłość typolo-

giczną z działaniem Boga względem Adama. W zgodzie z powyższymi wnioskami funkcjonuje antyteza w Ef 4, 22-24 między człowiekiem starym a nowym (rozdz. V). Chrystus, stwórca nowego człowieka (Kościół/chrześcijanie), jest antytypem Boga stwórcy starego (pierwszego) człowieka (Adam); z kolei Kościół jest antytypem Adama.

W rozdz. VI Martin dowodzi, że autor Ef 5, 21-33 tworzy związek znaczeniowy między pierwszą parą ludzi (Adam/Ewa) a jednością między Chrystusem i Kościołem. W tym przypadku typologia adamowa jest zamierzona przez autora Listu, ponieważ sam cytuje Rdz 2, 24. Pierwsza para, biblijni Adam i Ewa, daje początek wszystkim innym parom małżeńskim, z których żadna nie jest w równym stopniu pierwowzorem, co pierwsza. Wszelkie relacje małżeńskie mają swe odniesienie do Adama i Ewy. Relacje między pierwszą parą stają się podstawą typologii w Ef 5. Chrystus nie jest zatem antytypem Boga stwarzającego Adama i Ewę, lecz antytypem Adama, który otacza Ewę miłością i bierze ją pod swą opiekę.

Przeprowadzone przez Martina studium prowadzi do niezwykle cennych wniosków, które stają się jeszcze bardziej wyraziste, kiedy spojrzymy na nie w relacji do typologii Adama w autentycznym piśmiennictwie Pawła. Dla tego ostatniego postać Adama jest typem człowieka grzesznego i pełni w jego typologii funkcję negatywną (zob. Rz 5 i 1 Kor 15). W Adamie i Chrystusie, w typie i antytypie, Apostoł dostrzega protoplastów dwóch diametralnie różnych pokoleń ludzi, którzy się od nich wywodzą, czyli człowieka upadłego i odrodzonego (*sygkrisis*). Całkiem inaczej przedstawia się to w Ef. Żadne z dowodzonych odniesień do biblijnego Adama nie postrzega go jako typ grzesznej ludzkości, ale odnosi się do niego jako pierwszego człowieka sprzed upadku, czyli jako modelu pierwotnego zamysłu Boga, który to pierwowzór staje się podstawą, bazą dla stworzenia w Chrystusie nowego człowieka. Adam w Ef jest postrzegany jako aktualizacja pierwotnego zamysłu Boga względem człowieka. Dlatego odgrywa on w Ef pozytywną funkcję: nowy człowiek zostaje stworzony przez Chrystusa na wzór pierwszego człowieka, stworzonego przez Boga. Różnica między typologią Adama u Pawła i w Ef jest zasadnicza: nie mamy do czynienia z jaskrawym przeciwstawieniem, lecz z ciągłością i dopełnieniem typologii. Autor Ef przedstawia oryginalną typologię biblijnego Adama.

Na podkreślenie zasługuje również strona metodologiczna studium. Martin analizuje wszelkie możliwe odniesienia typologiczne do postaci Adama w Ef. W wielu przypadkach autorzy opierają się tylko na jednym z tekstów. Spojrzenie na problem w kontekście całego Listu i Listów Pawła oraz „tropienie” śladów typologii od samego początku (postaci Adama) aż do ich ostatecznego wypełnienia daje pełny obraz. Mimo to z przeanalizowanych tekstów nie wynika na pierwszy rzut oka jednolity obraz typologii adamowej: raz Chrystus jest antytypem Adama (1, 20-23 (?); 5, 21-33), raz Boga (2, 15; 4, 7-16. 22-24); podobnie Kościół raz jest antytypem Adama (2, 15; 4, 7-16. 22-24), innym razem Ewy (5, 21-33). W jednym przypadku, tj. 1, 20-23, Kościół jako antytyp nie ma swego typu. Trzeba jednak powiedzieć, że wszystkie powyższe teksty wykazują wyraźną spójność w jednym istotnym wymiarze: odnoszą się do stanu Adama sprzed upadku. W tym miejscu powracamy do strony merytorycznej pracy, gdzie zostało powiedziane, że taka kondycja Adama, czyli sprzed grzechu (różna od Pawłowej), jako pierwowzór zamysłu Boga, znajduje wypełnienie w Chrystusie. Adam znaczy początek tej drogi.

Główna uwaga krytyczna jest w istocie pytaniem o to, na ile Autor Ef rzeczywiście odnosił się do biblijnej postaci Adama (poza 5, 21-33). Jeżeli czyniłby to w pełni świadomie, z pewnością ślad tych odniesień znajdowałby się w tekście, gdyż chciałby, aby jego adresaci dostrzegli taką typologię. W obecnej postaci ta nie jest oczywista nawet dla znacznej części uczonych. Jak zatem mogli ją dostrzec adresaci Ef? Sądzimy dlatego, że Martin ma rację, że odniesienia do biblijnego Adama stoją w tle analizowanych tekstów Ef, ale wyrażamy wątpliwości, czy autor Listu chciał je faktycznie podkreślić. Wydaje się, że Duch Święty zamierzył i zawarł więcej w tych tekstach, niż autor Ef był tego świadomy.

Druga uwaga krytyczna dotyczy rozdz. VII, którego charakter jest trudny do określenia. Autor powtarza w nim wyniki badań, do jakich doszedł wcześniej; z drugiej strony nie jest to właściwe zakończenie, ponieważ mamy jeszcze epilog. Rozdział ten powinien być właściwym zakończeniem. Uważnemu czytelnikowi nie potrzeba jeszcze raz mówić o tym samym. Należało pokazać, na czym polega nowość studium i przedstawić jedynie syntezę wyników badań wskazującą kierunki dalszych poszukiwań.

W zakończeniu uznajemy recenzowaną monografię za niezwykle cenny wkład w pogłębienie myśli teologicznej autora Ef, tj. typologii adamowej. W związku z głównym nurtem badań Martin przedstawił też inne poboczne, ale bardzo interesujące wnioski. Studium stanowi jednocześnie podbudowę prawie powszechnego przekonania, że Ef nie został napisany przez apostoła Pawła.

Waldemar Rakocy CM
Instytut Nauk Biblijnych KUL

Chantal R e y n i e r, *Paul de Tarse en Méditerrannée. Recherches autour de la navigation dans l'Antiquité (Ac 27, 1–28, 16)*, LD 206, Paris: Les Éditions du Cerf 2006, ss. 288 (z indeksami).

Recenzowane studium podejmuje zagadnienie żeglugi w starożytności w basenie Morza Śródziemnego – w odniesieniu do opisu podróży morskiej apostoła Pawła w Dz 27–28. Pozycja ukazała się w znanej serii Lectio Divina, co wskazuje już wstępnie na jej wartość naukową. Studium składa się ze wstępu, przekładu z jęz. greckiego tekstu Dz 27, 1–28, 16, czterech rozdziałów, zakończenia, które z racji objętości i treści stanowi oddzielny rozdział, oraz z pięciu aneksów, słownika terminologii nautycznej i czterech indeksów.

Autorka stawia sobie za cel przebadanie opisu podróży morskiej apostoła Pawła pod kątem realiów historycznych. Większość studiów skupia się w przypadku tekstu Dz 27, 1–28, 16 na aspektach literackich czy teologicznych (wyjątkiem jest praca P. Seula, *Rettung für alle. Die Romreise des Paulus nach Apg 27, 1–28, 16*, BBB

146, Berlin–Vienne: Philo, 2003). Nie zagłębiając się w realia historyczne ich autorzy odmawiają powyższemu opisowi wiarygodności historycznej. Autorka uznała za interesujące i niezbędne przebadanie tego aspektu Dz 27–28. W tym celu odwołuje się do dzieł starożytnych historyków i geografów, ale także do archeologii lądowej i morskiej, oceanografii czy meteorologii. Zanim jednak podejmie właściwe studium, rozstrzyga kwestię dwóch wersji tekstu Dz, opowiadając się za aleksandryjską (wschodnią). Następnie dokonuje tłumaczenia tekstu.

Monografia rozwiązuje postawiony problem wychodząc od analizy materiału leksykograficznego. Związane z morzem i nawigacją słownictwo (307 terminów) zostaje pogrupowane i przypisane szesnastu polom semantycznym. Wśród nich niektóre odgrywają szczególną rolę (137 terminów): opisy i nazewnictwo mórz, zjawiska meteorologiczne, środki transportu (wiedza na temat ówczesnych statków), sztuka nawigacji czy topografia portów. Słownictwo użyte przez autora Dz wykazuje pewną oryginalność, ale równocześnie odpowiada ówczesnym przekazom historycznym. Autor Dz jawi się jako dobrze poinformowany w terminologii nautycznej i w opisywanych akwenach morskich (również portach) – tym samym wiarygodny historycznie w kwestii zastosowanego słownictwa.

W zasadniczej części studium (rozdz. II, III, IV) Autorka analizuje trzy kolejne etapy podróży morskiej apostoła Pawła. Kryterium stanowi zmiana statków. Pierwszy odcinek podróży, tj. z Cezarei do Myry, budzi wśród uczonych głównie wątpliwości co do obranej trasy. Najszybszy i najbezpieczniejszy szlak morski z Cezarei do Rzymu wiedzie przez Aleksandrię w Egipcie. Wypłynięcie w kierunku północnym wydaje się im świadomym opóźnianiem podróży lub zrzucają to na karb niewiedzy autora Dz. Według Reynier tak zaskakujący wybór trasy znajduje uzasadnienie w typie statku i porze roku (jesień). Żegluga przez otwarte morze mogła być już niebezpieczna (stąd trudność ze znalezieniem płynącego tym szlakiem statku), dlatego odpowiedzialny za apostoła centurion decyduje się na statek handlowy płynący blisko wybrzeża i zawijający do kolejnych portów. Za niezwykle cenne należy uznać informacje na temat budowy ówczesnych statków, ich wyporności, liczby przewożonych ludzi itp. W ostatnim przypadku niektórzy kwestionowali możliwość zabrania na statek 276 osób i widzieli w tej liczbie pasażerów wyłącznie cyfrę symboliczną. Okazuje się jednak, że ówczesne statki mogły zabrać na pokład nawet do 600 osób.

W związku z kolejnym odcinkiem podróży morskiej, tj. na Kretę, Reynier lokalizuje zatokę, do której zawija statek na wyspie; następnie studiuje szeroko najbardziej interesujący z punktu widzenia nautyki w starożytności opis burzy i dryfowania statku oraz jego ugrzęźnięcia na mieliźnie u wybrzeży Malty. Studium wiejących wiatrów, prądów morskich, wykonanych manewrów i zachowań na statku odsłania obraz odpowiadający ówczesnym realiom. Autorka wykazuje jak bardzo powierzchowne są opinie na ten temat komentatorów Dz 27–28, którzy np. kwestionują opasanie statku linami czy liczbę kotwic. Za cenny wkład należy uznać argumenty za identyfikacją wyspy „Melitē” z Maltą. W przeszłości pojawiły się hipotezy, że była to wyspa u wybrzeży Tunezji, Illirii, zachodniej Grecji. Reynier analizuje wszelkie racje za i przeciw i dochodzi ostatecznie do wniosku, że hipoteza Malty jest najbardziej prawdopodobna. W związku z tym lokalizuje dokładnie miejsce rozbicia

statku określone przez autora Dz jako *topos dithalassos*, czyli miejsce między dwoma morzami (lub otwarte na dwa morza).

Za najmniej odkrywczy – z racji ukazania nowego światła – uznajemy w pracy trzeci odcinek podróży morskiej Pawła (z Malty do Puteoli). Możemy go podsumować: nic, co zostało tam opisane przez autora Dz, nie stoi w sprzeczności z realiami historycznymi. W prowadzonym w trzech powyższych rozdziałach studium Autorka przytacza bogatą literaturę źródłową, jak i najnowsze opracowania z zakresu meteorologii, oceanografii czy archeologii, które ukazały się w ostatnich kilku latach.

W podsumowaniu przeprowadzonych analiz Reynier uznaje tekst Dz 27–28 za niezwykle cenne świadectwo na temat żeglugi w starożytności. Potwierdza on znane z innych źródeł informacje dotyczące rodzaju statków, ich nazw, wyposażenia (szalupa, kotwice, sonda, omasztowanie i olinowanie), ładunku, wykonywanych manewrów (zwł. podczas burzy i dryfowania), warunków meteorologicznych, szlaków morskich, życia na statku, portów i przesiadek. Mamy – według niej – do czynienia z opisem odpowiadającym w szczegółach rzeczywistości historycznej, nie z czysto literackim opracowaniem bliżej nieznanej podróży morskiej Pawła. Konsekwencją tego jest określenie gatunku tekstu Dz 27, 1–28, 16 jako relacji z rzeczywistej podróży. W świetle rozpowszechnionej opinii, opowiadającej się za fikcją literacką, studium prezentuje inne spojrzenie na tekst Dz 27–28.

Główna uwaga krytyczna dotyczy – moim zdaniem – braku w pracy dowodów łączących historyczną wartość zdarzeń opisanych w Dz 27–28 z ich rzeczywistym zaistnieniem. To, że każdy szczegół odpowiada realiom historycznym, może skłaniać ku tezie, że wszystko to miało faktycznie miejsce (w postaci, w jakiej zostało opisane), ale wcale tego nie dowodzi. Autor Dz mógł wykorzystać znajomość realiów historycznych do napisania czegoś, co nie miało miejsca lub miało je w innej postaci. Uznaję dlatego wniosek na s. 191, że „jeżeli taka podróż nie miałaby miejsca, nie zostałaby opisana”, za wychodzący poza przeprowadzone studium i tym samym za nieudokumentowany.

Innym mankamentem jest brak osobnego omówienia kwestii początku i końca okresu żeglugi w starożytności. Wprawdzie Autorka odwołuje się do tej kwestii w kilku miejscach, ale czyni to bardzo pobieżnie. Praca, zapowiadająca w podtytule badania z zakresu żeglugi w starożytności, powinna poświęcić temu zagadnieniu oddzielny podpunkt. W związku z tym razi brak analizy niektórych starożytnych świadectw, jak np. Dio Kassjusza (*Hist.* LX 11. 6 i 17. 3) czy wśród pism Cycerona *Listów do Attyka* (V).

Ostatnia uwaga dotyczy pobieżnego potraktowania zastosowanej przez autora Dz pierwszej osoby liczby mnogiej (tzw. Wir-Stücke). Wydaje się, że studium tej formy literackiej mogłoby pomóc w zrozumieniu gatunku literackiego opisu podróży morskiej Pawła.

W zakończeniu stwierdzamy, że recenzowana praca wnosi twórczy wkład w poznanie realiów historycznych opisu Dz 27, 1–28, 16. Za bardzo pożyteczne uznajemy również studium leksykograficzne i zamieszczone na końcu pracy aneksy (s. 193-235), które stanowią jej dopełnienie. Nie przekonują natomiast wnioski o zgodności opisu z faktyczną podróżą morską Pawła i tym samym określenie gatunku literackiego Dz 27, 1–28, 16 jako rzeczywistej relacji z tejże podróży.

Waldemar Rakocy CM
Instytut Nauk Biblijnych KUL